

В. Ф. Солдатенко (Київ)

Запровадження автономії України і збройні сили республіки

Крім українізованих частин старої російської армії і загонів «Вільного козацтва» на осінь 1917 р. в Україні була ще одна військова сила, орієнтація, поведінка якої могла справити свій вплив на долю української державності. Цією силою була Червона гвардія. Вона формувалася з ініціативи більшовиків у містах всієї країни на класовій, інтернаціональній основі як збройний оплот пролетаріату.

На кінець жовтня 1917 р. чисельність червоногвардійських загонів у краї була незначною — всього понад 12 тис. бійців: в Одесі і Києві — по 2 тис., в Харкові — 1 тис., Катеринославі, Луганську та Миколаєві — по 600—800 чоловік, в інших містах — по 100—200 чоловік¹. Червона гвардія була, практично, поголовно робітничою, основну масу її становили члени більшовицької партії, вони ж повсюдно керували штабами. На озброєнні в основному були рушниці, пістолети, почасті кулемети. Сила ж Червоної гвардії полягала не лише в кількості озброєних пролетарів. Це наочно підтвердила перемога збройного повстання в Петрограді 25 жовтня: поряд з революціонізованими солдатами і матросами червоногвардійці внесли вирішальний вклад у повалення влади Тимчасового уряду, встановлення Радянської влади.

Спираючись на червоногвардійські загони, на інші масові організації, уже наприкінці жовтня — на початку листопада владу Рад було запроваджено в декількох районах Донбасу, а в ряді пунктів прифронтової смуги України такий же результат визначився прихильністю до Рад робітничих і солдатських депутатів солдатських мас фронту. Більшовики вели широкомасштабну, напружену і в цілому плідну боротьбу за армію, хоч на той час не висували завдання закріпити свій вплив якимись організаційними заходами — створенням окремих революційних солдатських загонів чи щось у цьому роді. В подіях брали участь збільшовизовані підрозділи армії, як, наприклад, 2-й гвардійський корпус чи 15-й запасний піхотний полк, у Вінниці, що, практично, в повному складі, при незначних персональних змінах у командному складі, стали під прапори більшовиків, діяли відповідно до настанов останніх².

Продовжуючи завойовувати на свій бік масові організації, більшовики прагнули повсюдно поширити владу Рад. Такі плани не могли не ввійти в суперечність і гостре зіткнення з намірами, позиціями інших політичних сил. Досить рельєфно це проявилось в Києві уже в перші дні після петроградського повстання. 25 жовтня на закритому засіданні Комітету Української Центральної Ради (Малої Ради) за участю представників громадських організацій міста було ухвалено: «Центральна Рада одноголосно постановила утворити Революційний Комітет для охорони революції на Україні. На всій території України Комітет має розпоряджатися всіма силами революційної демократії і йому підлягають, в порядку охорони революції, всі органи влади означеної території. Комітет відповідальний перед Українською Центральною Радою та негайно приступає до діяльності»³.

До складу Революційного Комітету ввійшли: від Центральної Ради —

¹ Гарчев П. І. Червона гвардія України в боротьбі за владу Рад.— К., 1983.— С. 12.

² Боротьба за владу Рад на Поділлі (березень 1917 р.— лютий 1918 р.). Документи й матеріали.— Хмельницький, 1957.— С. 138—140, 155—156, 170—171 та ін.; Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине.— Февраль 1917 г.— февраль 1918 г.; Хроника важнейших историко-партийных и революционных событий.— Ч. II.— К., 1982.— С. 15, 41, 57, 62—63, 81, 95—96, 107, 108, 131 та ін.

³ Цит. за: Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917.—1920 рр.— Т. I.— Відень, 1921.— С. 42.

українські соціал-демократи М. Ткаченко і М. Порш, українські есери О. Севрюк, М. Шаповал, М. Ковалевський, українські соціалісти-федералісти А. Ніковський, Ф. Матушевський, більшовик Г. Пятаков, член партії Поалей-Ціон С. Гальдельман; від партій і організацій: есер С. Сараджев, український соціал-демократ А. Пісоцький, більшовик В. Затонський, бундівець М. Рафес, серпівець Зільберфарб, від Українського Генерального військового комітету — С. Петлюра, від Залізничного комітету Шумицький, від Всеукраїнської Ради військових депутатів Тележинський і Є. Кас'яненко, від Київської Ради робітничих депутатів — І. Крейсберг. До складу комітету включили також представників Київської Ради солдатських депутатів і Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів Харкова, Катеринослава, Одеси⁴. При комітеті організували Революційний штаб, завданням якого було створення надійної військової сили⁵.

Наступного дня Комітет для охорони революції звернувся до населення України з відозвою. В ній, зокрема, говорилося: «Краєвий комітет для охорони революції оповіщає всіх громадян України, що всі громадські, військові тилкові власті, а також і всі організації революційної демократії мусять твердо і непохитно виконувати всі його накази та приписи.

Комітет заявляє, що він не допустить ніяких виступів проти інтересів революції, що всі такі ворожі революції виступи Комітет буде рішуче подавляти всякими способами, навіть збройною силою, котра стоїть під орудою Комітету.

Власть Комітету, котрий «об'єднує всі органи революційної демократії, всі революційні і соціалістичні партії нашого краю, як українські, так і неукраїнські, поширена на всю Україну, на всі дев'ять губерній: Київську, Подільську, Волинську, Полтавську, Чернігівську, Харківську, Херсонську, Катеринославську і Таврійську»⁶.

Того ж дня Комітет оголосив «Обов'язкову Постанову: «І. Всякого роду погроми, бешкети і непорядки будуть нещадно придушуватись всіма засобами, які мають в розпорядженні Комітету, аж до вживання збройної сили.

2. Всякі прояви контрреволюційної агітації, спроби нацькувати одну частину населення на другу і підбурити до безпорядків на ґрунті продовольчих труднощів будуть рішуче подавлятись, і винувні понесуть найтяжчу кару.

3. В цілі охорони спокою в краю забороняються, до одміни цієї постанови, зібрання і мітинги під одкритим небом і всякі інші виступи на вулиці.

4. Всім властям на Україні доручається вжити всіх заходів, які [є] в їх розпорядженні, до непохитного виконання цієї обов'язкової постанови.

Комітет певен в тім, що населення краю зуміє оцінити серйозність становища й прикладе всіх сил до охорони революції і спокою в краю»⁷.

В наведених документах привертають на себе увагу кілька принципів моментів. Рада рішуче поривала з Інструкцією Тимчасового уряду для Генерального секретаріату. Через Комітет влада Центральної Ради поширювалась практично на всю територію України, що раніше входила до складу Російської імперії. До всякого роду порушників спокою і порядку Центральна Рада погрожувала застосувати силу—аж до військової.

В Комітеті Раді вдалося об'єднати широкі демократичні елементи,

⁴ Нова Рада.— 1917.— 27 жовт.— № 173.

⁵ 1917 год на Киевщине. Хроника событий.— С. 311; Робітнича газета.— 1917.— 27 жовт.— № 162.

⁶ Робітнича газета.— 1917.— 26 жовт.— № 169; Нова Рада.— 1917.— 27 жовт.— № 173.

⁷ Нова Рада.— 1917.— 27 жовт.— № 173.

включаючи більшовиків. Проте останні ввійшли в коаліцію, обумовивши цей крок тим, що Центральна Рада не буде виступати проти збройного повстання в Петрограді і пропускати з Південно-Західного і Румунського фронтів війська для його придушення. В свою чергу вони зобов'язалися не здійснювати будь-яких активних дій в Києві. Та вже наступного дня, після прийняття Малою Радою резолюції із засудженням повстання в Петрограді і обіцянкою «енергійно боротись з будь-якими спробами підтримки цього повстання на Україні»⁸, більшовики залишили комітет, а вже 27 жовтня створили Військово-революційний комітет для проведення збройного повстання⁹.

Хоч ВРК в першій же листівці і викинув гасло «Геть зрадницьку Центральну Раду!», двобій розгорнувся між силами Штабу Київської військової округи і червоногвардійцями, частиною солдатів гарнізону, що йшли за більшовиками¹⁰. Рада в цих подіях зайняла вичікувальну позицію, маневрувала (твердження, що військові сили Ради брали участь у повстанні в союзі з більшовиками, не знаходять фактичних підтверджень * — В. С.).

В числі інших факторів зумовлювалось це й тим, що Рада, принаймні спочатку, не могла почувати і не почувала себе у суто військовому відношенні впевнено. Терміново викликані з фронту українізовані частини (ешелон полуботківців, батальйон ім. Т. Шевченка) змогли дістатись Києва лише на початку листопада. Тому 28 жовтня, не домігшись від Штабу округи, щоб при ньому був комісар від Комітету для охорони революції на Україні, щоб усунути Комісара Тимчасового уряду Кириєнка, а Штаб координував свої дії з Українським Генеральним військовим комітетом, Центральна Рада розпустила Крайовий комітет, передавши визначені йому функції Генеральному секретаріату. «Керування військовими властями доручається Штабу округи під контролем комісаріату»¹¹.

Продовжуючи лавірування, Рада в ніч на 29 жовтня підписала із Штабом військової округи угоду, якою передала вищу військову владу в Києві командуючому округою. Правда, при останньому мала бути заснована тимчасова комісія, «яка інформується про всі накази, що стосуються наміреного вжитку збройної сили в окрузі на випадок політичних та анархічних виступів. До комісії мали ввійти по одній особі представники Генерального секретаріату, Українського Генерального військового комітету, Українського військового з'їзду, козачого з'їзду, Київської міської думи, Ради робітничих депутатів та інших осіб, яких начальник округи вважатиме за потрібне запросити»¹².

Не вдаючись до безпосередньої участі у військових діях, Рада під час повстання нагромаджувала політичний авторитет протестами проти розгрому військами Штабу округи демократичних організацій, арешту

⁸ Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине. Хроника.— Ч. II.— С. 14; 1917 год на Киевщине. Хроника событий.— С. 320—321.

⁹ Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине. Хроника.— Ч. II.— С. 25, 37—38.

¹⁰ Там же.— С. 51, 59—60, 70—71, 79—81, 93—94, 105—106 та ін.

* О. Субтельний, наприклад, так викладає хід подій наприкінці жовтня — на початку листопада 1917 р.: «Не маючи достатньо сил, щоб розбити і Центральну Раду, й прибічників Тимчасового уряду в Києві, які згуртувалися навколо штабу армії, більшовики вирішують на деякий час утримувати добрі стосунки з українцями, намагаючись водночас покінчити із штабом армії. 10 листопада в Києві вибухнули бої майже шеститисячних сил більшовиків із штабом армії, в розпорядженні якого було до 10 тис. чоловік. У вирішальний момент Центральна Рада наказала для 8 тис. своїх бійців прийти на допомогу більшовикам, змусивши штаб армії до евакуації з Києва.

Але більшовики оторопіли від здивування, коли Центральна Рада оголосила, що бере на себе верховну владу в усіх дев'яти губерніях, де українці становлять більшість» (Субтельний О. Україна. Історія.— К., 1991.— С. 305).

¹¹ Робітнича газета.— 1917.— 4 листоп.— № 176; 1917 год на Киевщине. Хроника событий.— С. 329—331.

¹² 1917 год на Киевщине. Хроника событий.— С. 337—338.

членів ВРК — більшовиків, роз'яснювальною роботою серед чехословацької бригади, юнкерів і ударників тощо¹³. Під натиском повсталих, в результаті дипломатично-агітаційних зусиль Ради і процесів внутрішнього розкладу частини Штабу Київської військової округи, зазнавши ряду поразок, відступили, керівництво їх врятувалось втечею з Києва.

У переговорах 31 листопада — 1 жовтня 1917 р., що переслідували мету встановлення миру в місті, знесилені в ході повстання більшовики змушені були пристати на всі умови, що їх висунула Рада¹⁴. Щоправда, вона, як і раніше, теж не мала безперечної переваги, яка б базувалася на реальній військовій силі. Частини, що запрягнули їй на вірність, виявляли непевність, їх начебто приголомшили події, змусивши шукати самостійні відповіді на питання, яким цінностям надати перевагу — соціальним — чи національним. Дуже характерними в цьому відношенні стали два зібрання — Третій Всеукраїнський військовий з'їзд і козачий з'їзд, що розпочали свою роботу відповідно 20 і 21 жовтня.

На Всеукраїнський військовий з'їзд прибуло 965 делегатів (переважно українських есерів і соціал-демократів), а протягом засідань їх кількість зросла майже в 2,5 рази¹⁵. Представляли вони, за словами М. С. Грушевського, 3 мільйони вояків-українців¹⁶. З'їзд вітали представники французької, бельгійської й румунської місії.

На козацькому з'їзді було присутньо 600 делегатів, (хоч очікувалось 1 200) від усіх козацьких військ на фронті і в тилу. Козачий з'їзд вітали Голова чехословацької революційної Ради Т. Г. Масарик і англійський консул у Києві Доуглас.

Доки точилися промови (їх радикалізм у порівнянні з першими військовими з'їздами значно знизився*), хоч низка засідань і проходила за закритими дверима¹⁷), прийшла звістка про перемогу повстання в Петрограді, розпочались військові дії в Києві.

Український військовий з'їзд на пропозицію С. В. Петлюри перервався й утворив зі свого складу «Перший український полк охорони революції» (4 курені, командуючий полковник Ю. Капкан, помічник-поручик М. Галаган). Та, дочекавши два дні в готовності і практичній бездіяльності, полк самоліквідувався** і з'їзд 28 жовтня відновив засідання, які тривали до 30 жовтня¹⁸. Чимало депутатів не приховувало свого схвального ставлення до петроградських подій і вимагало від Центральної Ради рішучіших дій. Це й відбила підсумкова резолюція, ухвалена закритим засіданням: «Виходячи з засади цілковитого, нічим не обмеженого самоозначення націй, Третій Всеукраїнський військовий з'їзд домагається від свого вищого революційного органу — Центральної Ради — негайного проголошення в найближчій сесії Української Демокра-

¹³ Там же. — С. 337—338, 347, 351—352, 356—357.

¹⁴ Робітнича газета. — 1917. — 2 листоп. — № 177.

¹⁵ Нова Рада. — 1917. — 22 жовт. — № 169.

¹⁶ 1917 год на Киевщине. Хроника событий. — С. 363.

* Тут знову відіграли свою роль лідери Центральної Ради, намагаючись вгамувати пристрасті й направити з'їзд у якомога спокійніше русло. Так, М. Порш звернувся з такою промовою до військових: «Сучасне українське військо — то частина, правда, значна, але тільки частина і притому менша. Тому не може воно тепер на своєму з'їзді і не повинно йти самостійним політичним шляхом. Перші два Військові з'їзди були ще до певної міри обвіяні національною військовою романтикою. Третій Військовий з'їзд мусить рішуче відкинути ці рештки старих часів, повинен зрозуміти, що сучасна демократія скрізь, а тим більше українська, просте не до постійного війська, не до воєн. Українська демократія стала на шлях федерації і цим шляхом повинно йти військо. Відокремлення не є в інтересі трудящих мас». (Цит. за: Зб. аразький С. Крути. До 40-річчя Великого Чипу. 29-го січня 1918 р. — Мюнхен — Нью-Йорк, 1958. — С. 57).

¹⁷ 1917 год на Киевщине. Хроника событий. — С. 304, 307, 309, 313 та ін.

** Правда, з'їзд постановив залишити частину своїх делегатів у Києві на деякий час, сформувавши з них окремі курінь, який мав перейти у розпорядження Центральної Ради (Дорошенко Д. Історія України 1917—1923. Доба Центральної Ради. — Т. 1. — Вид. 2-е. — Нью-Йорк, 1954. — С. 49).

¹⁸ Галаган М. З моїх споминів. — Ч. III. — Львів, 1930. — С. 11—18; Нова Рада. — 1917. — 29 жовт. — № 171.

тичної Республіки. Принципи визначення федеративних зв'язків з другими народами мають бути вироблені Українськими суверенними Установчими зборами»¹⁹. Що ж до більшовиків, то було ухвалено боротися лише з їх домаганнями про передачу влади Радам робітничих і солдатських депутатів, хоч петербурзьке повстання «не можна вважати вчинком антидемократичним» і з'їзду належало вжити всіх заходів, щоб війсьсько з України не посилося «для боротьби з представниками інтересів трудового народу»²⁰. Чимало делегатів з'їзду заявляли, що готові йти не за Центральною Радою, а за більшовиками²¹.

Делегати ж козачого з'їзду висловились за надання допомоги Штабу Київської військової округи для ліквідації в Києві багатовладдя, намагалися здійснювати тиск на Центральну Раду і навіть направили великі козакам на фронт, щоб ті прибули до Києва, а в козаці підрозділи Києва відрядили своїх емісарів²². Представникам Центральної Ради вдалося нейтралізувати настрої і дії козаків, хоч застрахуватись від неприємностей з їхнього боку, звичайно, ніяк не можна було. Разом з частинами Штабу військової округи, юнкерами училищ козаки за рішенням з'їзду 31 жовтня залишили Київ, переважною більшістю подавшись на Дін, до генерала Каледіна²³.

Центральна Рада, зайнявши без особливих зусиль своїми військами ключові пункти міста, адміністративні приміщення, змусила рахуватись із собою як з вищою реальною владою в місті.

Більшовики вдалися до тактики, розрахованої на фактичне усунення від влади Центральної Ради мирним шляхом. Вони запропонували визнати Раду крайовою владою, а на місцях визнати владу Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів (процес їх більшовизації йшов досить жваво). Представники останніх мали надіслати своїх делегатів на з'їзд, який би був скликаний спільно з Радою і переобрав останню, передавши новообраному органу всю повноту влади на Україні.

Вважаючи участь у здійсненні такого плану шляхом до самогубства, користуючись з того, що ідея Всеукраїнського з'їзду Рад не встигла поширитись і придбати значної підтримки, а також у зв'язку з іншими тогочасними реаліями, лідери Української Ради здійснили кроки зовсім в іншому напрямку. Вони оцінювали момент як сприятливий для зміцнення власної державності (Тимчасового уряду більше не існувало, а Радянська влада обнародувала «Декларацію прав народів Росії», якою зобов'язалась дотримуватись права націй на самовизначення), і вважали заходи в цій галузі настільки нарізими, наскільки й необхідними. Це відбив сам факт прийняття і зміст Третього універсалу Центральної Ради (7 листопада 1917 р.)*.

«Народе український і всі народи України! — сповіщала Українська Рада. — Тяжка й трудна година впала на землю республіки Росій-

¹⁹ Нова Рада. — 1917. — 29 жовт. — № 175.

²⁰ Там же. — 1917. — 5 листоп. — № 177.

²¹ 1917 год на Киевщине. Хроника событий. — С. 332—333. Д. Дорошенко зазначає з цього приводу: «Хоча III Укр. Військовий з'їзд і репрезентував мільйони українських вояків, але од їх вже не було ніякої помочи. Ті українські частини, що приходили до Києва, були вже стомлені фізично і духовно і розложіні большевицькою пропагандою. На ті полки, що стояли в Києві, надія теж була невелика: це показали падолистові події, коли українські вояки одверто виявили симпатії до большевицького діла» (Історія України 1917—1923. Доба Центральної Ради. — Т. 1. — Вид. 2-е. — Нью-Йорк, 1954. — С. 371).

²² 1917 год на Киевщине. Хроника событий. — С. 326.

²³ Киевская мысль (вечерний выпуск). — 1917. — 2 нояб. — № 134; 8 нояб. — № 139.

* Головними причинами підготовки Третього універсалу М. С. Грушевський вважав «запровадження сильної державної власті», підведення під неї відповідного державного фундаменту. «Генеральний секретаріат не міг довше висіти в повітрі як орган якогось центрального правительства, котрого не було, — і не було навіть надії, щоб воно могло утворитись. Він мусів стати правительством Української держави». (Грушевський М. Ілюстрована історія України. — Київ — Відень, 1921; Нью-Йорк, 1967. — С. 552—553).

ської. На півночі в столицях іде межиусобна й кривава боротьба. Центрального правительства нема, і по державі шириться безвластя, безлад і руїна.

Наш край так само в небезпеці. Без влади, дужої, єдиної, народньої, Україна теж може впасти в безодню усобиці, різни, занепаду.

Народе український! Ти разом з братніми народами України поставив нас берегти права, здобуті боротьбою, творити лад і будувати все життя на нашій землі. І ми, Українська Центральна Рада, твоєю волею, во ім'я творення ладу в нашій країні, во ім'я рятування всієї Росії, оповіщаємо:

Віднині Україна стає Українською Народньою Республікою. Не відділяючись від республіки Російської і зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб вся республіка Російська стала федерацією рівних і вільних народів.

До установчих зборів України вся власть творити лад на землях наших, давати закони й правити належить нам, Українській Центральній Раді, і нашому правительству — Генеральному секретаріатові України.

Маючи силу й власть на рідній землі, ми тою силою і властю станемо на сторожі прав і революції не тільки нашої землі, але й всієї Росії.

...Громадяне! Іменем Народньої Української Республіки в федеративній Росії ми, Українська Центральна Рада, кличемо всіх до рішучої боротьби зо всяким безладдям і руїництвом, та до дружнього великого будівництва нових державних форм, які дадуть великій і знеможеній республіці Росії здоровля, силу й нову будучину. Вироблення тих форм має бути переведено на українських і всеросійських установчих зборах...»²⁴.

Проголошення Української Народної Республіки стало значною віхою державотворчого процесу, відкривало нові можливості до якісних зрушень як в різних галузях внутрішнього життя, так і в міжнародних стосунках*.

Правда, не можна не відзначити, що Третій універсал із значно меншим ентузіазмом зустріли не лише широкі маси, а й майже всі партії, що входили до Центральної Ради. З боку їх лідерів з'явилися навіть протести, а ряд діячів через незгоди вийшли із керівних органів Ради, вважаючи за краще в переломний момент залишатись дещо осторонь органу, від якого чекали явно радикальніших дій²⁵. Неспростовні факти змушені були визнати і лідери Української Ради. Голова Генерального секретаріату з сумом констатував: «Третій Універсал уже не зробив такого сильного вражіння на населення, як перший, хоч здобутки, зазначені в ньому, були, без порівняння, більші»²⁶.

Насправді, і з погляду розглядуваної в даній статті проблеми вражає явна суперечність між щирим бажанням лідерів українського руху звільнитись від будь-якої залежності, стати суверенною державою (республікою) і явною інерцією в теоретичних уявах про сутність, характер стосунків з національно-державними утвореннями, що виникали на розвалинах колишньої «тюрми народів», про ставлення до державного центру, про свою роль щодо перспектив створення федерації.

²⁴ Нова Рада.—1917.—8 листоп.—№ 180; Літературна Україна.—1990.—10 трав.

* Думається, що певним перебільшенням є твердження М. Стахів про те, що реальним відновленням Української держави були рішення Центральної Ради від 31 жовтня і 1 листопада про вихід Генерального секретаріату з-під зверхності Тимчасового уряду і поширення його влади на всі губернії України (Стахів М. Третій універсал з погляду державного і міжнародного права // Наукові записки Українського техніко-господарського інституту.—Мюнхен, 1917.—С. 7). Не можна згодитись з його положенням і про те, що вже тоді «це була від самого початку свого існування фактично і формально суверенна Українська Держава» (там же), яка в Третньому універсалі «знайшла лише своє оформлення» (там же.—С. 7, 16).

²⁵ Дорошенко Д. Назв. праця.—С. 185—192; Киевская мысль (вечерний выпуск).—1917.—9 нояб.—№ 110.

²⁶ Винниченко В. Відродження нації.—Київ—Відень, 1920.—Ч. II.—С. 80.

Одним із вихідних моментів, що визначали політичний курс Центральної Ради, був розрахунок на швидкий крах влади Рад, падіння РНК, на неминуче відродження по всій Росії дожовтневої суспільної організації. Відповідно до цього не ставилось в універсалі і питання про власні збройні сили. Воно, як і інші, відкладалось на потім, а поки що «кожен громадянин Республіки України, разом з громадянами усіх народів Російської Республіки повинні стояти твердо на своїх позиціях, як на фронті, так і в тилу»²⁷.

Найближчий хід подій багато в чому спростував сподівання Центральної Ради. Так, без будь-якого ентузіазму, практично без підтримки були сприйняті заклики українських діячів до консолідації сил різних регіонів у нову федерацію. Причин тому було немало. Одне з пояснень дає М. С. Грушевський: «Всі заходи Центральної Ради й ген. секретарів, щоб протиставити федеральну організацію тому фактичному розкладові Російської держави, що почався вже завдяки більшовикам, не привели до нічого. Народи й області Росії не важились творити федерацію без участі найбільшого з членів, Великоросії, а та не виявляла своєї волі в сім напрямі, почасти тому, що була паралізована більшовицькою анархією, почасти і ще більше — тому що все-таки не могла відірватись від своїх централістичних навичок. Українські заклики зіставались без відповіді. Надії на федерацію не було, а тим самим український нарід мусів свою державність утверждати в формах політичної самостійності. Охоронити себе від безладдя і загибелі міг тільки поглиблюючи і укріплюючи свою державність і окремність — щоб не розплинутись в тім хаосі, що підіймався навколо і грозив захопити й його самого»²⁸. А інший активний учасник подій і відомий історик взагалі вважає, що ініціатива утворення федерації — «це було явно непосильне й непотрібне для України завдання. Логіка подій казала, що Україні треба було зовсім відділитися від Росії, стати самостійною й незалежною державою; вона мусила визнати уряд Народних Комісарів, як уряд Росії, на умові обов'язкового визнання (большевики самі тоді раз у раз підкреслювали, що визнають за кожною нацією право на самовизначення до відділення включно), і — дати всеросійським справам спокій. Україна мала перед собою такі колосальні завдання внутрішньої організації, що ганятись за створенням всеросійської федерації, наражаючи себе на ворогування вже існуючого фактично нового російського уряду — це було нездійсниме в тодішніх умовах завдання...

Увесь час відхрещуючись від самостійності і раз у раз присягаючи на федерацію, Грушевський і Ц/ентральна/ Рада змарнували той національний ентузіазм, який одушевляв певні українські круги. Знов же, раз у раз лякаючи російську демократію самостійністю, Центральна Рада не могла здобути в неї довір'я до своїх федералістичних заяв і прагнень»²⁹.

Отже, розрахунки на те, що стабільність на Україні можна буде забезпечити союзом з однорідними в соціально-економічному відношенні національними, адміністративними утвореннями явно не виправдовували себе.

Ілюзорними виявились і сподівання на швидкий, невідворотний крах Радянської влади. Попри найпесимістичніші пророкування, нова влада дедалі виявляла свою життєспроможність, більше того, тенденцію до досить динамічного поширення. Зростало і число її прихильників на Україні. Ця тенденція знайшла свій вияв у курсі на скликання з'їзду Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Вважаючи з'їзд справжнім виразником волі народу України, ініціатори даного зібрання наділилися його компетенцією розв'язання найкардинальніших питань —

²⁷ Нова Рада. — 1917. — 8 листоп. — № 180; Літературна Україна. — 1990. — 10 трав.

²⁸ Грушевський М. Ілюстрована історія України. — С. 554—555.

²⁹ Дорошенко Д. Назв. праця. — С. 185.

про владу, про характер народжуваної держави. Тобто чимдалі невідворотнішим ставало зіткнення двох різнонаправлених курсів до української державності. Варто було враховувати, що за другим курсом стояла влада в центрі, яка за сприятливих обставин могла надавати не лише моральну підтримку своїм прихильникам у інших регіонах.

Звичайно, ні для кого не було секретом (принаймні, не могло і не повинно було бути), що результат політичного суперництва, зіткнення, двобою вирішальною мірою і в кінцевому рахунку визначались співвідношенням класово-партійних сил, напрямів, а в концентровано-уособленому вигляді — співвідношенням військових сил. Співвідношення це не було статичним, змінювалося в кожен конкретний момент залежно від дії багатьох факторів. Одним з важливих факторів при цьому було усвідомлення політичними лідерами необхідної роботи по формуванню власного збройного оплоту і цілеспрямовані зусилля в цьому напрямку.

Проте, якими б очевидними не уявлялись ці істини абстрактно, введення їх на мову політичної практики здійснювалось з дуже великими труднощами. Так, більшовики України в листопаді — першій половині грудня головну ставку робили на повсюдному встановленні влади Рад. Домінуючою тактикою, якій віддавались головні сили, стало переобрання всіх тих Рад, які відмовлялись визнавати Жовтневу революцію, РНК, владу Рад на місцях. У листопаді — грудні під контролем більшовиків у результаті проведених перевиборів опинились Харківська, Катеринославська (міська і губерньська), Юзівська, Лозово-Павлівська, Кадіївська, Бердичівська, Вінницька, Дубенська, Житомирська, Кам'янець-Подільська, Коростенська, Луцька, Могилів-Подільська, Проскурівська, Ровенська, Старокостянтинівська, Тульчинська, Миколаївська, Одеська, Херсонська та багато інших Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Більшовицькі резолюції схвалювали обласні, губерньські, районні з'їзди Рад. Більшовики здобули перевагу і в однотипних з Радами органах — Військово-революційних комітетах всіх чотирьох армій, дислокованих у межах України, — VII, VIII, XI, Особливий і у фронтовому ВРК, у багатьох корпусних, дивізійних, полкових, ротних комітетах.

Дедалі активніше на підтримку більшовиків виступали різного роду селянські організації, передусім Ради селянських депутатів. Великі зрушення спостерігались у фабзавкомках, профспілках. Проте цей політичний вплив автоматично не закріплювався у військових формуваннях. За підрахунками спеціалістів, у першій половині грудня Червона гвардія України нараховувала близько 40 тис. чоловік³⁰. В той час не велось скільки-небудь значної агітаційної і масово-організаційної роботи в армії (звичайно, саме в плані створення дієздатних загонів). Більшість же солдатів і матросів самотійно ще не змогли розібратися у обстановці, роз'їжджались по домівках, або ж дотримувались нейтралітету. За винятком 30-го піхотного полку у Харкові, який налічував 500 чоловік, тилові гарнізони України не змогли виділити і відправити жодної військової частини старої армії для бойових операцій на «внутрішньому» фронті. Та й активність фронтових військових частин і матросів Чорноморського флоту зумовлювалась не стільки прагненням вирішити якісь питання на свою користь, скільки опором домаганням своїх політичних суперників.

Схоже, що і Центральна Рада не поспішала робити відповідні висновки з попередніх подій, не виявляла належної уваги до створення власних збройних сил навіть в час, коли таке питання стало якщо не найголовнішим, то, в усякому разі, одним з першочергових. Правда, відновлене 31 жовтня у складі Генерального секретаріату секретарство військових справ на чолі з С. В. Петлюрою (тимчасово він іменувався

³⁰ Гарчев П. І. Червона гвардія України у Жовтневій революції. — Харків, 1969. — С. 90—156.

Генеральним комісаром, а не секретарем³¹⁾ вдалося до ряду рішучих кроків: домоглося від головнокомандуючого генерала Духоніна (за два дні до його смерті), а також командування Південно-Західного і Румунського фронтів дозволу на українізацію армії; поповнення особами української національності, що з різних причин раніше увільнялися від військової служби, а тепер підлягали мобілізації, лише частин Київської військової округи і гарнізонів Катеринославської губернії³²⁾. Та ці рішення виявилися надто запізними: армія була вже захоплена нічим нестримним процесом розкладу. Зневірену, знедолену, озлоблену солдатську масу в той час відверто побоювались всі політичні сили, які кожна по-своєму лише намагались надати цьому вибухонебезпечному процесові якомога безболісніших форм, хоч вигадати щось інше, окрім якнайшвидшої демобілізації, було дуже нелегко.

Не обійшли загальні тенденції і українізованих частин. За оцінкою Д. Дорошенка «всі ті полки й дивізії, які вітали Центральну Раду й приєднали їй на вірність, були вже нічого не варті з військового погляду і навіть небезпечні, бо большевицька зараза ширилась серед них з кожним тижнем, з кожним днем»³³⁾.

І все ж, керівництво Центральної Ради, секретарство військових справ (С. В. Петлюра ще 2 листопада оголосив себе головою вищої військової влади України³⁴⁾) прагнуло переломити ситуацію на свою користь, хоч брак серйозних, ділових, професійних і реалістичних рішень при цьому замінявся гучномовними, зовні ефективними політичними деклараціями. Так, 21 листопада 1917 р. за підписом В. К. Винниченка і С. В. Петлюри було оголошено відозву «До війська українського (Південно-Західного та Румунського) фронту і тилу». В ній говорилося, що Раднарком «показує свою нездатність вести армію Російської Республіки до замирення й відбудови життя замучених народів Росії», що з вини уряду «солдати починають голодувати, не стає одєжи, коні падають від браку провіанту». Генеральний секретаріат обіцяв взяти в свої руки справу закінчення миру і постачання армії продовольством. Сповідалося, що Генеральний секретаріат «в найближчих днях видасть розпорядок про реорганізацію армії на нових демократичних принципах», після чого «для координації роботи командного складу з виборними організаціями будуть утворені комісаріати з представників національних та обласних військ, і військово-революційні комітети повинні будуть передати цим комісаріатам свої уповноваження»³⁵⁾.

Хоч Генеральний секретаріат нарешті погрожував, що з тими, хто буде проти означеного плану («вороги демократії»), він «уміє боротись», нереальність пропонованих заходів була очевидною.

Одночасно з'явився і наказ Петлюри Українському комісару Північного фронту, згідно якого заборонялось виконувати будь-які розпорядження Верховного головнокомандуючого М. В. Криленка, пропонувалось посилити українізацію, давати відсіч ворогам УНР і доручалось для «переведення цього в життя вжити тих заходів, які викликаються вашим географічним становищем щодо Петрограду, звідкіль насувається на Україну ця велика небезпека. Треба, щоб ви цю небезпеку спинили біля Петрограду»³⁶⁾. Це вже був не просто авантюристичний, а й шкідливий демарш. Адже будь-які заходи українізованих частин легко можна було кваліфікувати як виконання наказу С. В. Петлюри з усіма наслідками, що могли витікати. Низька ж обороноспроможність українізованих частин не залишала їм практичних шансів на випадок непорозуміння, сутичок тощо. Нерідко українські частини, які прямували на Україну з

³¹⁾ Робітнича газета.— 1917.— 2 листоп.— № 174; 4 листоп.— № 176.

³²⁾ Там же.— 8 листоп.— № 179.

³³⁾ Дорошенко Д. Назв. праця.— С. 198—199.

³⁴⁾ 1917 год на Киевщине. Хроника событий.— С. 356.

³⁵⁾ Цит. за: Дорошенко Д. Назв. праця.— С. 218.

³⁶⁾ Народна Воля.— 1917.— 6 груд.— № 175.

фронтів, що були розташовані далі від рідних місць, зупиняли, обеззброювали, навіть грабували і били. Були то і військові одиниці, що підтримували владу Рад, і просто селяни та мешканці міст. Така доля спіткала зокрема 1-й Український кінний ім. Тараса Шевченка полк, що сформувався під зиму 1917 р. з українців 14-ї кінної дивізії XII армії Північного фронту, а також український полк, що виділився з 3-ї кінної російської дивізії у Донбасі³⁷.

Інші частини, може, і більш організовані, як, наприклад, 14-й стрілецький Залізний полк 40-го корпусу IX армії Румунського фронту, хоч і дісталися в бойовому складі і стані до місць призначення (в даному разі до Одеси) ніякої практичної ролі в політичних подіях не взяли³⁸. Фактично те ж саме можна сказати і щодо 175-го пішого Батуринського полку 44-ї пішої дивізії XII армії Північного фронту, якому єдиному з українських частин цієї армії вдалося прорватися на Чернігівщину в район Бахмача³⁹.

Мало в чому відрізнялася ситуація із формуваннями, що склалися у тилкових гарнізонах, із солдатів запасу. Так, 24 листопада до Києва прибули 1-й кінний полк (з Новогеоргієвська) і піхотний полк, сформований з українців Павловського, Ізмайловського, Семеновського і Волинського полків (з Петрограда)⁴⁰. Та й ці частини виявились малоспроможними. Так, Петроградський полк ім. Т. Шевченка з настанням вирішальних подій у Києві оголосив «нейтралітет» і безслідно щез. А полк з Москви, що їхав «славити визволення України», зник, ледь витримавши один парад у Києві. Досить швидко головним гаслом переважної маси солдатів-українців ставало «Додому!», замість попередніх обіцянок боротись за українську справу⁴¹.

Дуже показовою у цьому відношенні стала історія з сердюцьким ім. отамана Орлика полком, про яку І. Мазепа написав: «Один з таких полків — полк гетьмана Орлика на початку грудня прибув з Петербургу через Київ до Катеринослава. Це був свого роду «троянський кінь», якого московські більшовики, після відповідної агітаційної підготовки, вислали з Петербургу до Києва, щоб підрити Центральну Раду зсередини. В Києві це помітили й цілий полк «сплавили» до Катеринослава. Пригадую, з якими радісними надіями зустрічали це військо катеринославські українці. Але надії завели. Большевицька пропаганда так затуманила голови цим «сином України», що коли пізніше дійшло до боротьби з большевиками, вони проголосили нейтралітет і не хотіли битися за українську справу»⁴². Більше того, збори полку прийняли кілька резолюцій із засудженням політики Центральної Ради, зокрема у її стосунках з Радянською Росією⁴³.

Українська преса в той час намагалася психологічно, ідейно підтримати процес українізації війська, з захопленням повідомляла майже не щодня про повернення на Україну військових частин, вітала українських солдатів, вміщувала безліч резолюцій про підтримку вояками Центральної Ради, її політики. Та невідповідність пропагандистських зусиль і їх наслідків чимраз більше впадала у вічі будь-якому об'єктивному політику⁴⁴.

Домагання українізації Чорноморського флоту (його матроський склад був переважно, майже на 80%, українським, а командний, за деяким винятком, російським) до якихось серйозних наслідків теж не

³⁷ Савченко В. Український рух у російських частинах у 1917 та 1918 рр. // За державність (Каліш). — 36. 4. — 1934. — С. 146—151, 157.

³⁸ Там же. — С. 151—155.

³⁹ Савченко В. П. Назв. праця. — С. 69—70.

⁴⁰ 1917 год на Киевщине. Хроника событий. — С. 407.

⁴¹ Дорошенко Д. Назв. праця. — С. 201, 257.

⁴² Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917—1921. — Т. 1. — Прага, 1942. — С. 27.

⁴³ Звезда (Катеринослав). — 1917. — 9 груд. — № 156.

⁴⁴ Робітничка газета. — 1917. — 8—31 груд. — № 201—217.

привели. Щонайбільше, на окремих суднах було піднято синьо-жовті прапори⁴⁵.

Були, звичайно, й спроби переломити негативні тенденції, відновити дисципліну, паралізувати різний деморалізаційний вплив на військові формування. Проявом цього стала ініціатива начальника Київської військової округи полковника В. Павленка по створенню не українізованих, а власне українських частин, поставити їх в привілейоване становище, надавши їм статусу «сердюцьких»*. З полків, що стояли в Києві, було утворено дві сердюцькі дивізії. До 1-ї були включені Богунський, Полуботківський, Дорошенківський і Георгіївський ім. Богуна. При цій же дивізії почалось формування «гарматної Михайла Грушевського» бригади, саперної сотні і кінного полку. Начальником дивізії було призначено полковника Н. Капкана. Начальником 2-ї дивізії став генерал Греков⁴⁶. За деякими даними, в сердюцьких дивізіях перебувало 12 тис. вояків⁴⁷. Організація сердюцьких полків одержала ідейну підтримку в деяких органах преси. Так «Робітнича газета», крім офіційної інформації, вмістила ряд спеціальних статей, серед них обширні публікації М. Галагана «Сердюки», «Сердюцька дивізія і народна українська армія» та ін.⁴⁸. Але намагання створити національну гвардію не мали успіху. В результаті В. Павленко змушений був залишити посаду, а сердюцькі полки повернули до становища звичайних.

І все ж, у порівнянні з потенціалом, на який спирались більшовики, прибічники влади Рад, на кінець листопада — початок грудня 1917 р. на боці Центральної Ради зберігалася як загальна перевага у військових силах на Україні, так і в конкретних місцях. Так, у політичному центрі краю, в Києві, війська Центральної Ради щонайменше вдвічі переважали озброєні загопи (червоногвардійців і солдатів), що підтримували більшовиків, Раду робітничих депутатів, ВРК, який продовжував функціонувати. Українізовані частини (близько 16 тис. чоловік) вирішили на свою користь результат кризи між двома сторонами-суперниками на початок грудня, обеззброївши червоногвардійців та їх союзників-солдатів і відправивши їх за межі України. В операції брали участь: 1-а Сердюцька дивізія, Богданівський, Полуботківський, Дорошенківський і Георгіївський полки, Курінь ім. Т. Шевченка, Курінь смерті, 1-й кінний козацький Вільної України полк і 414-й піший полк⁴⁹.

В ході подій Центральна Рада пояснювала свої дії по роззброєнню більшовизованих частин, репресії проти інших організацій планами перевороту, який хотіли здійснити київські більшовики, Військово-революційний комітет. Цей аргумент було перенесено і на сторінки дослідницької літератури.

Насправді події розвивались дещо інакше. Наприкінці листопада лідери Центральної Ради ясно зрозуміли, що скликання Першого Всеукраїнського з'їзду Рад у Києві 4 грудня за планом Оргкомітету не принесе Раді нічого хорошого. Водночас вони добре знали, що ініціатори з'їзду, захоплені планами мирного шляху усунення Центральної Ради від влади, не лише не потурбувалися про збройний захист з'їзду, а й на засіданні Київського комітету РСДРП(б) відхилили пропозицію керівництва обласного комітету про виклик до Києва вірних більшовикам частин 2-го гвардійського корпусу⁵⁰. Відчуваючи перевагу в силі,

⁴⁵ Дорошенко Д. Назв. праця.— С. 382—385.

* За часів старої гетьманщини сердюки на зразок гвардії були елітарними частинами української армії. Вони прославили себе обороною Ставища за часів Б. Хмельницького і Батурина—за І. Мазепи. Останнє стало причиною того, що Петро І викреслив термін «сердюки» з реєстрів своєї армії і до нього більше не поверталися.

⁴⁶ Дорошенко Д. Назв. праця.— С. 372.

⁴⁷ Енциклопедія українознавства.— Т. 1.— Париж—Нью-Йорк, 1949.— С. 1177.

⁴⁸ Робітнича газета.— 1917.— 23 листоп.— № 191; 30 листоп.— № 197.

⁴⁹ Нова Рада.— 1917.— 24 груд.— № 217.

⁵⁰ Пролетарская мысль (Київ).— 1917.— 29 нояб.— № 18; 1 дек.— № 20.

гайдамаки 28 листопада стали на шлях ліквідації червоногвардійців, заарештували виборних командирів військових частин⁵¹. Одночасно Рада почала підтягувати свої війська до Києва — місця скликання з'їзду Рад. І лише в цей момент більшовики приходять до необхідності зміни тактики.

Пізно ввечері 29 листопада на розширеному засіданні комітету РСДРП(б) голова ВРК Л. Л. Пятаков запропонував о 6 год. 30 хв. наступного дня пред'явити Раді ультиматум: негайно припинити ворожі дії проти Рад і ВРК і передати саме їм владу в місті; Рада зобов'язується терміново роззброїти ворожі Радам війська, вивести з міста частини, які щойно прибули, залишивши лише їх невелику кількість для караульної служби; Центральна Рада залишається крайовою владою тимчасово до Всеукраїнського з'їзду Рад. У разі відхилення Центральною Радою ультиматуму ВРК о 7 год. планувалось розпочати виступ проти Ради. Це рішення пройшло більшістю всього в 1—2 голоси («за» — Є. Б. Бош, О. Г. Горбачов, ін., «проти» — Я. Б. Гамарник, О. Б. Горвіц, Д. І. Іткінд, М. М. Майоров, І. М. Крейсберг)⁵².

Однак Рада випередила більшовиків. До ранку вона роззброїла практично всі значні частини революційних військ і червоногвардійські загони, відправила їх залізницею за межі України. Були заарештовані Л. Л. Пятаков, О. Г. Горбачов та інші більшовики⁵³. Такий превентивний удар досяг мети. Прибічники більшовиків, ухваливши на засіданнях різних організацій, зборів, мітингів резолюції протесту, спромоглися провести 1 грудня лише одноденний загальний політичний страйк⁵⁴. Центральна Рада тим часом намагалася закріпити досягнутий успіх. У перші дні грудня по Україні прокотилася хвиля репресій проти Рад робітничих і солдатських депутатів, комітетів РСДРП(б), робітників, солдатів і селян. Спроби роззброєння червоногвардійців мали місце в Катеринославі, Луганську, Маріуполі, Миколаєві та інших містах. Вживались заходи щодо українізації Харківського гарнізону. В Одесі в ході збройної сутички з Червоною гвардією загинув її керівник М. Кангун. В Полтаві, Конотопі, Ананьїові були розпущені Ради. В Вінницю, Бердичів, Здолбунів, Коростень, Козятин введені вірні Раді війська. Був роззброєний ряд гарнізонів прифронтової смуги, захоплені штаби армій Південно-Західного і Румунського фронтів, розігнані військово-революційні комітети, інші організації⁵⁵. Звертає на себе увагу синхронність, координованість дій Центральної Ради, вірних їй збройних частин в різних місцях.

Рубіж листопада — грудня 1917 р. довів військову перевагу Центральної Ради над своїми головними суперниками. Водночас він висвітлив і наявні проблеми. Так, вояки полків, які брали участь у роззброєнні по-більшовицькому настроєних частин, виявили не лише професійні якості, а й свої настрої. З'явилися їх симптоматичні заяви, зокрема в Київській Раді робітничих депутатів, що солдати повинні боронити своїх співбратів — трудящих, а не Центральну Раду⁵⁶.

Загалом же процеси українізації армії, проблеми, що при цьому виникали, тенденції якісних змін у армії, швидкоплинну діалектику зміни ролі військової сили у політичному житті як у краплі води відбили досить складні перипетії, що сталися в 1-му Українському корпусі.

⁵¹ 1917 год на Киевщине. Хроника событий. — С. 404—405.

⁵² Из истории Октябрьской революции в Киеве (воспоминания участников). — Киев, 1927. — С. 75—77; 1917 год на Киевщине. Хроника событий. — С. 413—414.

⁵³ 1917 год на Киевщине. Хроника событий. — С. 415—416; Нова Рада. — 1917. — 1 груд. — № 199; Киевская мысль. — 1917. — 1 дек. — № 286 (утренний выпуск).

⁵⁴ Известия стачечного комитета (Киев). — 1917. — 2 дек. — № 1; Киевская мысль. — 1917. — 1 дек. — № 286 (утренний выпуск).

⁵⁵ Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине. Хроника. — Ч. 2-а. — С. 379—441.

⁵⁶ 1917 год на Киевщине. Хроника событий. — С. 417.

Ще до жовтневого повстання російське командування, невдоволене з того, що корпус розташувався поблизу Києва, намагаючись віддалити його від Центральної Ради, зажадало передислокації корпусу на фронт, на зміну 6-му армійському корпусу, що був визначений для українізації і перетворений на 2-й Український корпус. З огляду на падіння дисципліни і розвал, що дедалі захоплювали і підлеглу йому частину, П. П. Скоропадський вважав таке переміщення навіть корисним. Та й Центральна Рада, схоже, перестала б нервувати від сусідства з небажаним генералом, про якого все частіше поговорювали як про можливого гетьмана.

В листопаді корпус опинився між Києвом і фронтом і завагався, куди направлятися далі — чи до Києва, де влада перейшла до Центральної Ради, чи на фронт — невідомо з ким і для чого воювати. Генеральний секретаріат, незважаючи на протести П. П. Скоропадського, вирішив роз'єднати корпус: першу дивізію зі штабом корпусу відрядити на фронт, а другу — до Києва. Проте перша дивізія запро-тестувала і надовго «застрягла» на станції Деражня. Саме тоді, наприкінці листопада, поширились чутки, що 2-й гвардійський корпус, що йшов за більшовиками, залишив фронт і прямує на Київ для здійснення там більшовицького перевороту.

Такі настрої у солдатів 2-го гвардійського корпусу справді були, а Є. Б. Бош, що не раз вела в ньому агітацію, користувалася великим авторитетом і знала про прагнення військових, пропонувала скористатися з ситуації і закликати корпус для охорони Всеукраїнського з'їзду Рад, що скликався на початок грудня. Та погляди Є. Б. Бош, як було вже відзначено, не поділяла більшість Київського комітету і ВРК, вона й відмовилась від цих пропозицій. Ніякого наказу в результаті 2-й гвардійський корпус не отримав і не знав, яка перспектива його чекає найближчим часом. При цьому проявлялися характерні для всієї армії процеси розкладу, хуліганства, мародерства, самовільного залишення частин і спроби захоплення рухомого залізничного майна для від'їзду по домівках, передусім, звичайно, найпрямішим і найкоротшим шляхом через Київ. Ніяких же планів захоплення Києва не було. Навіть пізніше, в другій половині грудня, В. О. Антонов-Овсієнко планував використати потенціал корпусу для очищення від каледінців Донбасу, однак намічав його перекидання в район бойових дій через Катеринослав, а не Київ⁵⁷.

Реальні факти заперечують твердження ряду авторів, ніби то була спроба більшовиків в кінці листопада — на початку грудня 1917 р. з допомогою 2-го гвардійського корпусу вчинити збройний переворот*, який було зірвано зусиллями 1-го Українського корпусу⁵⁸.

Справді, П. П. Скоропадський, замість наказу їхати на фронт, видав розпорядження про облогу обома своїми дивізіями залізничної лінії Жмеринка — Козятин і Шепетівка — Козятин — Христинівка — Вапнярка, роззброїв ешелони 2-го гвардійського корпусу та деякі інші більшовизовані військові частини. Такі дії П. П. Скоропадського по-

⁵⁷ Антонов-Овсеєнко. Записки о гражданской войне.— Т. 1.— М., 1924.— С. 29, 50.

* Єдине свідчення щодо переміщення 2-го гвардійського корпусу в ті дні подає газета «Нова Рада». 30 листопада 1917 р. під заголовком «Похід большевиків на Київ» вона без посилання на джерело інформації повідомила, ніби за наказом за начальника штабу Верховного головнокомандуючого Росії Бонч-Бруевича один з полків 2-го гвардійського корпусу має рушати на Київ, що робиться без відома й дозволу Генерального секретарства військових справ. Останній направив Бонч-Бруевичу протест з цього приводу і військовий генеральний секретар С. В. Петлюра розіслав у різні військові інстанції телеграму про заборону проїзду через територію України будь-яких частин без дозволу Генерального військового секретаріату чи його органів («Нова Рада». — 1917. — 30 листоп. — № 198).

⁵⁸ Дорошенко Д. Назв. праця.— С. 377.

даються за його власну ініціативу з метою захисту Центральної Ради⁵⁹.

Однак звертає на себе увагу досить точний збіг в часі акцій, що їх вжила Українська Рада щодо більшовиків, організацій, що вже знаходились під їх впливом в цілому ряді міст (Київ, Одеса, Миколаїв, Херсон, Вінниця, Проскурів, Стародуб, Житомир та ін.) і в частинах всіх чотирьох армій (VII, XI, Особливої Південно-Західного фронту і VIII — Румунського фронту), дислокованих в межах України. З огляду на означене, дії 1-го Українського корпусу більше схожі на скоординовані, а не самочинні.

Пізніші ж публікації, думається, несуть на собі відбиток політичного маневрування і змагань кінця 1917 року.

Водночас не може не викликати природного подиву і нічим не вмотивоване, бездумно байдуже ставлення Центральної Ради до запитів корпусу П. П. Скоропадського. Замість того, щоб поповнюючи його добровольцями вільних козаків, перетворити на ядро національної армії, Генеральне секретарство військових справ повністю ігнорувало прохання про надсилку теплого одягу, взуття, опалювальних приладів, навіть агітаторів, здатних протистояти більшовикам⁶⁰. На довершення всього, самого П. П. Скоропадського вищий командний склад корпусу в Києві сприймав з явною підозрою, майже вороже. Начебто бажуючи поболювати дошкулити опальному генералові, Головнокомандуючим всіма військовими силами України призначили людину, явно не компетентну для такої масштабної роботи — Н. Капкана.

П. П. Скоропадський вирішив стати вище особистих рахунків і образ, більше не конфліктувати, а, заради встановлення нормальних відносин між українським політичним центром і ледве не єдиною надійною військовою силою, що на неї можна було спертися, залишити свій командний пост. 6 січня 1918 р. він подав у відставку, а заступив його генерал Ганзюк⁶¹.

На той час корпус являв собою ще досить чисельну військову силу. Його штаб перебував у Білій Церкві, штаб 1-ї дивізії — в Бердичеві. 1-а бригада 1-ї дивізії перебувала в Києві, 2-а — на залізниці Фастів — Бердичів, 2-а дивізія розташувалася упродовж лінії Вінниця — Гнівань. Але боездатність і дисципліна в корпусі почала падати з катастрофічною швидкістю. Вояки домоглися, щоб загальна демобілізація, початок якої оголосив Раднарком у старій російській армії, була поширена і на 1-й Український корпус. Буквально за кілька днів корпус перестав існувати як організоване ціле. Лише невеличкі його рештки переховались під час перемоги радянських військ і після приходу німців знову прилучилися до українського війська.

Притаманне для 1-го Українського корпусу віддзеркалило не лише те, що було багато в чому характерними для попереднього етапу національно-військових спроб, але й для наступного — практично для всього грудня 1917 р. і січня 1918 р. Тут в самих карколомних комбінаціях сплелись суперечливі, навіть полярні тенденції: намагання й далі створювати військові одиниці як оплот державності на національній основі і нестримний їх розклад.

Центральна Рада об'єднала Південно-Західний і Румунський фронти в один і 23 листопада 1917 р. оголосила його Українським, призначивши Головнокомандуючим генерала-реакціонера Щербачова⁶². Був українізований Штаб Одеської військової округи, а командуючим

⁵⁹ Там же.— Висновок Д. Дорошенка про те, що «цим було урятовано Київ і всю Наддніпрянську Україну від розгрому збольшевиченими солдатськими бандами. (Історія України. 1917—1923. Т. II.— Ужгород, 1930; Нью-Йорк, 1954.— С. 26—27) уявляється перебільшенням, позбавленим фактичної аргументації.

⁶⁰ Дорошенко Д. Назв. праця.— С. 377.

⁶¹ Скоропадський П. Назв. праця.— С. 39—40.

⁶² Нова Рада.— 1917.— 24 листоп.— № 193; Робітнича газета.— 6 груд.— № 200; 8 груд.— № 201.

призначений генерал Єлчанінов — старший. 18 грудня Штаб Київської військової округи очолив Шинкар⁶³.

Зацікавленість у якомога міцніших збройних силах виявляли і представники Антанти. 3 грудня до Києва із Ставки переїхали військові місії Англії, Франції, Італії, Японії, Румунії, Сербії й Бельгії. Генеральне секретарство військових справ влаштувало їм підкреслено урочистий прийом. А представники союзних держав почали виказувати особливу симпатію до українського руху, обіцяючи надання різної допомоги.

Різка зміна позицій у країн Антанти (до цього вони негативно і навіть вороже ставились до ідеї української державності, вважаючи, що будь-яка її форма зашкодить єдності Східного фронту і завдасть їм зайвого клопоту) пояснювалась дуже просто. Розуміючи, що зацікавленість Радянської Росії і країн Четверного союзу у припиненні непосильної для обох сторін війни рано чи пізно приведе до сепаратного миру, країни англо-французького блоку згодні були зміцнювати українську державність, аби вона обіцяла утримувати бодай частину колишнього фронту, відволікала на себе австро-німецькі дивізії.

Та ці сподівання виявились нереальними, хоч Генеральний секретар військових справ С. В. Петлюра і обіцяв на зустрічі з союзниками 13 грудня виставити на фронт півмільйонну армію. Можливо, С. В. Петлюра і свідомо вводив в оману дипломатів, а можливо, й сам не міг точно сказати, якими реальними силами диспонував його уряд. І не тільки тому, що ситуація змінювалась буквально щоденно, а й тому, що й на сьогодні після численних зіставлень різних даних, документів фахівці мають досить наближені, досить суперечливі уяви про кількісні характеристики українських збройних сил в кінці 1917 — на початку 1918 р.

Якщо не брати до уваги тих, хто вважає військом Української Ради всіх солдатів-українців, представлених на військових з'їздах, або ті частини, які ухвалювали резолюції відданості українській справі, цифри тут коливаються від 70 тис. на грудень 1917 р. до близько 400 тис.: 180 тис. солдатів і офіцерів на Південно-Західному і Румунському фронтах, 150 тис. — у тилкових гарнізонах і 60 тис. вільних козаків. За кількісним критерієм це була досить значна сила. Принаймні на той час, коли в розпорядженні політичних суперників не було чого їй протиставити.

Практично до другої половини — кінця грудня 1917 р., до сформування на I Всеукраїнському з'їзді Рад у Харкові Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад робітничих і солдатських депутатів, Народного секретаріату із секретарством військових справ скільки-небудь серйозної роботи над створенням регулярних збройних сил державності, заснованої на базі Рад, не велось.

Не було, і не могло на той час бути й збройних формувань у розпорядженні Раднаркому, які можна було б використати у конфлікті з Центральною Радою, який вибухнув ще на початку грудня і з того часу не вщухав ні на день. Та вважаючи УНР у стані війни з Радянською Росією, РНК змушений був обмежуватись такими кроками, як «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради», ініціювання переговорів з Радою. Врахування реального військового потенціалу спричинило і до визнання радянською делегацією на чолі з Л. Д. Троцьким делегації Центральної Ради як повноважного представника на Брест-Литовській мирній конференції наприкінці грудня 1917 р. — на початку січня 1918 р.⁶⁴

Тим часом розвивалися процеси, які значно змінювали військову ситуацію на Україні.

⁶³ Нова Рада.—1917.—24 груд.—№ 217.

⁶⁴ Солдатенко В. Четвертий універсал // Політика і час.—1992.—№ 1.—С. 73—74.